

houdend in hun steun aan euthanasie. Zij onderschrijven conservatieve standpunten over huwelijk en gezin. Het geloof maakt vrijwel niets uit voor de arbeidsparticipatie en voor de hoogte van het inkomen. Islamieten houden afstand tot de Nederlandse samenleving en denken conservatief. Dit zijn bekende conclusies, waarvan het overigens geen kwaad kan om te laten zien dat zij bij herhaalde analyse nog steeds gelden. Zij zijn echter niet talrijk genoeg om tot een werkelijk groot belang van de religieuze factor te besluiten. Daar komt nog bij dat de categorie van kerkleden, die de religieuze factor bij uitstek vertegenwoordigen, anders dan het CBS meent, aanzienlijk in omvang afneemt. Dat geldt zeer zeker voor de toch al geringe aanhang van de PKN, die er in de analyse nog al eens uitspringt. In zoverre er nog sprake is van een religieuze factor, zal die in de toekomst verzwakken.

De afzonderlijke hoofdstukken van de studie *Religie aan het begin van de 21ste eeuw* bieden belangwekkende informatie. De samenhang van het geheel, die in een inventarisatie van afzonderlijke onderzoeksresultaten uit verschillende bronnen doorgaans moeilijk te realiseren valt, is hier zwakker dan gewoonlijk. Het kan geen kwaad daar bij een volgende studie beter op te letten.

Jos
Den Haag

Becker

Literatuur Jos (2003), *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken?*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 92).

Becker, Jos & Joep de Hart (2006), *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bernts, T. et al. (2007), *God in Nederland 1996-2006*, Kampen: Ten Have.

Jones, James W. (2008), *Blood that Cries out from the Earth. The Psychology of Religious Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, pp xviii+170, ISBN 978-0-19533597, € 19.95, (in te zien via www.boeknet.nl).

In dit boek wil de Amerikaanse godsdienstpsycholoog James W. Jones licht werpen op de psychologische dynamiek achter religieus gemotiveerd terrorisme. Geen eenvoudige taak, gezien de beladenheid van dit actuele fenomeen. Hij benadrukt dat we hier te maken hebben met een divers en multidimensioneel fenomeen dat alleen vanuit een bepaalde context begrepen kan worden. Politieke, sociale, economische, etnische, religieuze en individuele factoren spelen een rol, en religieus terrorisme dient dan ook op multidisciplinaire wijze bestudeerd te worden. Dat doet Jones, tevens religiewetenschapper, klinisch psycholoog en psychotherapeut, zelf ook, in zijn hoedanigheid als senior research fellow

van het Center on Terrorism van het John Jay College in New York. Deze genuanceerdheid en wetenschappelijke voorzichtigheid is kenmerkend voor al het werk van Jones, die vooral schrijft over de relationele psychoanalyse (Jones 1991) en de relatie tussen religie en geweld (zie ook Jones 2002). Jones is zelf persoonlijk zeer betrokken bij zijn onderwerp. Wonend vlak bij New York heeft hij de gevolgen van 9/11 van dichtbij meegemaakt en psychotherapeutische hulp gegeven aan getraumatiseerden.

In het eerste hoofdstuk schetst Jones een helder overzicht van de stand van zaken in het huidige terrorismeonderzoek en toont hij de noodzaak van een multidimensioneel model aan. Op basis van de literatuur komt hij tot de volgende werkdefinitie van religieus terrorisme: 'the use of violence, often in symbolic but deadly actions, in the service of sacred goals or values' (p. 27). (Denk aan de Twin Towers als symbool van het decadente en immorele kapitalistische westen dat de kapers wilden bestrijden). Hier wordt al direct een belangrijk uitgangspunt van Jones duidelijk: religieus terrorisme moet volgens hem allereerst als een *religieus* verschijnsel begrepen worden. Hij erkent dat het òok een politieke strategie is, maar daarnaast zijn er altijd religieuze motieven in het spel, zoals een streven naar zuiverheid en heiliging en een verlangen naar spirituele vernieuwing. Jones' belangrijkste these is dan ook dat we de motiverende kracht van religie niet moeten onderschatten; daarom dient er in het terrorisme-onderzoek ook aandacht te zijn voor de individuele motieven van terroristen en hun aanhangers.

Vanuit psychologisch perspectief moeten we allereerst constateren dat religieus terrorisme niet verklaard kan worden uit psychopathologie. Terroristen zijn in de regel gewone mensen, die geen psychische stoornis hebben (vergelijkbaar met wat Hannah Ahrend 'de banaliteit van het kwaad' noemde: de Nazi-beulen waren geen monsters maar gewone mensen). Dat is heel verontrustend: we moeten de redenen van religieus geweld dus zoeken in algemeen menselijke motieven en gedragingen. Er is, stelt Jones, niet één psychologie van religieus terrorisme. Sociaal-psychologische, cognitieve en psychoanalytische perspectieven leveren belangrijke inzichten, en de psychologische achtergrond van elke concrete manifestatie van religieus terrorisme zal verschillend zijn. Jones zelf hanteert het psychodynamische perspectief van de zogenaamde relationele psychoanalyse. De focus ligt hierin op de emotionele ervaringen die mensen opdoen in relaties met ouders en andere belangrijke personen in de kindertijd, en die van groot belang geacht worden voor de ontwikkeling van het zelf. Het gaat om zaken als eigenwaarde, schaamte en schuld, vertrouwen en wantrouwen, het aangaan van relaties, en het ontwikkelen van een realistisch beeld van zichzelf en van anderen. De mechanismes van idealisering en identificatie spelen hierbij een belangrijke rol.

Net zoals Jones als psychotherapeut in zijn praktijk doet, luistert hij naar steeds terugkerende thema's in de heilige teksten en verhalen van mensen die vanuit een religieuze motivatie geweld gebruiken. Ondanks de contextgebondenheid en de verschillen tussen terroristische bewegingen wereldwijd en door de geschiedenis heen, zijn er, vanuit relationeel psychoanalytisch perspectief, volgens hem universele thema's aan te wijzen. Hij

illustreert dit in zijn analyse van het islamitisch jihadisme (hoofdstuk 2), de Japanse Aum Shinrikyo sekte, die verantwoordelijk was voor de gifgasaanvallen in de metro van Tokio (hoofdstuk 3) en het Amerikaanse rechts-radical apocalyptisch christendom, zoals geïllustreerd in de *Left Behind* serie van Tim LaHaye en Jerry B. Jenkins (hoofdstuk 4). Ook hier verliest hij de betreffende socio-culturele context nooit uit het oog. In het hoofdstuk over het jihadisme bijvoorbeeld wijst hij op de immense invloed van internet, waardoor terrorisme steeds meer een globaal in plaats van een lokaal karakter krijgt. Hierdoor wordt het bijvoorbeeld minder afhankelijk van hiërarchisch georganiseerde cellen en nationale identiteiten. Hij betoogt dat Aum Shinrikyo begon als een onschuldige New Age beweging die vooral jonge mensen trok en laat zien hoe specifiek Amerikaans het geloof in de 'rapture' (de wegvoering van gelovigen in de eindtijd) is. Dit alles heeft invloed op hoe de psychologische thema's vorm en kleur krijgen.

Uitgangspunt van hoofdstuk 2 is het boek *Milestones* (1996) van Sayyid Qutb (een Egyptische terrorist en lid van de Moslim Broederschap), dat een belangrijke inspiratiebron is voor jihadisten, zoals Bin Laden. In dit geschrift zien we alle kernthema's van gewelddadig religieus fundamentalisme: de afwijzing van de decadente moderne wereld met haar individualistische en seculiere waarden, de oproep tot terugkeer naar een heilig, zuiver verleden, een nadruk op een wettisch geloof en godsbeeld, een heilige tekst of leider die als onfeilbaar wordt gezien, een strikte scheiding tussen goed en kwaad ('splitting' in psychologische termen) en de oproep tot geweld om de vroegere zuivere situatie weer tot stand te brengen. Met zijn relationeel psychoanalytische bril onderscheidt Jones hier twee complexen van psychologisch relevante thema's: schaamte en vernedering, en een apocalyptische visie.

Dat *schaamte en vernedering* een centrale rol spelen in religieus terrorisme wordt ook onderkend door bekende terrorisme-onderzoekers zoals Jessica Stern. Religieuze tradities spelen op deze thema's in door een ideale toestand of heilige God te presenteren ten opzichte waarvan de mens tekort schiet. Ervaringen van schaamte – en hier komt de psychoanalyticus in Jones duidelijk naar voren – zijn vaak verbonden met de disciplineren van lichamelijke functies zoals seksuele reproductie en spijsvertering. Daarom is het geen toeval dat Amerikaanse rechts-radical christenen het vooral gemunt hebben op abortusklinieken en dat religieus fundamentalistische bewegingen in de regel patriarchaal zijn en de vrouw (symbool van lichamelijkheid en seksuele reproductiviteit) een ondergeschikte rol toekennen. Er is een preoccupatie met onreinheid: de wereld is onrein en vraagt om zuivering. Het tweede complex van thema's heeft te maken met de *apocalyptische visie* die prominent is in religieus terrorisme. Men gelooft in een spoedige radicale en gewelddadige transformatie van deze 'verrotte' wereld, die tot stand komt door een kosmische strijd tussen de algoede en alkwade krachten. Vijanden worden gedemoniseerd en de wereld kan alleen gered en gereinigd worden door middel van een bloedig zoenoffer.

Nadat Jones deze thematiek ook heeft aangetoond in Aum Shinrikyo en het Amerikaanse rechts-radical christendom, analyseert hij deze in hoofdstuk 5 in meer detail van-

uit relationeel psychoanalytisch perspectief. Wat alle religieus gemotiveerde terroristische bewegingen gemeen hebben, is de nadruk op onderwerping aan een overgeïdealiseerde ander en de aanwezigheid van vernederende praktijken. Maar als het in alle religies in zekere mate gaat om onderwerping aan een hogere autoriteit of ultieme werkelijkheid, leiden dan niet alle religies onvermijdelijk tot het soort autoritarisme dat een centraal kenmerk is van religieus terrorisme? In navolging van A. Ghent wijst Jones op het verschil tussen 'onderwerping' en 'overgave', waarbij onderwerping een masochistisch karakter heeft en overgave gekenmerkt wordt door een persoonlijke relatie. In religieus terrorisme, constateert hij, staat verering van God gelijk aan onderwerping aan de (onpersoonlijke) goddelijke wet (p. 126vv). De dominantie van 'splitting', polarisatie tussen goed en kwaad, in religieus terrorisme verklaart hij als volgt. Als relaties met ouderfiguren weinig betrouwbaar zijn, ontstaat er geen stevig en realistisch zelfbeeld, waarin goede en slechte eigenschappen goed geïntegreerd zijn. Gevoelens van twijfel, gebrek aan eigenwaarde en zelfhaat worden dan verdrongen omdat ze te absoluut en daardoor bedreigend zijn. Onderwerping aan een goddelijke wet is dan te zien als het straffen en vernederen van zichzelf, omdat men zichzelf slecht en niets waard vindt. De ander (God, een heilige tekst, een heilig land, een leider) wordt geïdealiseerd en op een voetstuk gesteld – evenzeer onrealistisch als het eigen negatieve zelfbeeld (vgl. Ronald Fairbairn en Melanie Klein). Vervolgens kan dit ook leiden tot het op anderen projecteren van de eigen ervaringen 'slecht' te zijn. De agressie wordt dan naar buiten gericht. Jones volgt hier Heinz Kohut, die betoogt dat gebrek aan eigenwaarde leidt tot narcistische woede en een onvermogen tot empathie, wat weer gemakkelijk kan leiden tot gewelddadig gedrag.

Religieuze tradities kunnen dus door het aanbieden van een verheven, bovenmenselijke instantie die gemakkelijk geïdealiseerd kan worden een bedding bieden waarin dichotomiserende neigingen en tendenzen geuit kunnen worden. Vroege interpersoonlijke ervaringen kunnen de aantrekkingskracht die religieus fanatisme voor bepaalde mensen heeft verklaren. Wat leert dit inzicht ons? Niet, zegt Jones, dat religieus terrorisme voorkomen zou kunnen worden door kinderen anders op te voeden. Maar het laat wel zien dat sociale en culturele praktijken mensen kunnen produceren die meer of minder ontvankelijk zijn voor 'splitting', vernedering en een fascinatie met geweld, waardoor religieuze groepen met een terroristische inslag meer of minder aantrekkelijk worden. Dat het niet zo eenvoudig is die praktijken zelf te veranderen weten we.

In het 6^e en laatste hoofdstuk keert Jones terug tot de vraag naar het religieuze karakter van religieus terrorisme. Net als in zijn vorige boek over de relatie tussen religie en geweld (Jones 2002) constateert hij dat religie ambigu is: het brengt mensen zowel tot de afschuwelijkste misdaden als tot de grootste morele daden. In naam van religie worden ook geweld, intolerantie en polarisatie bestreden. In dit boek lijkt hij echter pessimistischer geworden te zijn. 'Wherever religion or spirituality calls, we should be on the lookout for violence and death' (p. 156), stelt hij. Toch blijft hij ervan overtuigd dat religie niet alleen deel van het probleem is, maar ook van de oplossing. Religieus terrorisme vraagt om een

religieus antwoord. Het boek eindigt dan ook op profetische wijze met de presentatie van een vrijzinnige theologie in de lijn van Paul Tillich, de negatieve mystieke theologie en profetische tradities, die een tegenwicht zou kunnen bieden – een soort ‘religious counterterrorism’. In deze theologische stromingen wordt voldaan aan het menselijke verlangen naar idealisering van en verbondenheid met een onbegrensd, groot object, terwijl tegelijkertijd de menselijke eindigheid wordt geaccepteerd (vgl. Tillichs ‘finiteness’). Dit is een garantie tegen absolutering van menselijke standpunten en polariserende tendensen en bevordert empathie.

De balans opmakend: Jones heeft een helder en beknopt (190 pp.) boek geschreven over een bijzonder lastig onderwerp. Het boek biedt verschillende zaken: een overzicht over het huidige terrorismeonderzoek; een beschrijving van drie verschillende voorbeelden van religieus terrorisme; een relationeel-psychoanalytische analyse van de centrale thema’s in religieus fundamentalistisch teksten en bewegingen; en tenslotte een persoonlijke theologische reflectie als bijdrage aan ‘counterterrorism’. Juist de verscheidenheid aan insteken maakt dat Jones geen simpele en definitieve antwoorden biedt. Zo blijft de spanning voelbaar tussen universele en cultuurgebonden kenmerken van religieus terrorisme (de emotionele ontwikkeling van schaamte en schuldgevoelens is niet in iedere cultuur gelijk). Ook komt de vraag op in hoeverre volgens Jones religieus terrorisme niet toch te verklaren is als psychopathologie, in de zin van een problematische zelfontwikkeling. Dit informatieve en authentieke boek is een aanrader voor iedereen die meer wil weten van de psychologische dynamiek achter religieus gemotiveerd terrorisme.

Hetty Zock

(Rijksuniversiteit Groningen)

Literatuur

Jones, James W. (1991), *Contemporary Psychoanalysis and Religion. Transference and Transcendence*, New Haven & London: Yale University Press.

Jones, James W. (2002), *Terror and Transformation: The Ambiguity of Religion in Psychoanalytic Perspective*, Hove (East Sussex): Brunner-Routledge.

Qutb, Sayyid (1995), *Milestones*, Delhi, India: Ishaat-e-Islam Trust Publications,

Vellenga, S., S. Harchaoui, H. El Madkouri & Baukje Sijses (red.) (2009), *Mist in de polder. Zicht op ontwikkelingen omtrent de islam in Nederland*, Amsterdam: Ak-sant, pp. 196, ISBN 9789052603407, € 22,90.

‘Welke ontwikkelingen zich in de islam in het Nederlandse religieuze landschap voordoen, is in nevelsluiers gehuld.’ De bundel *Mist in de polder* wil de complexe ontwikkeling van de islam in Nederland verhelderen en meer licht werpen op de omgang van politiek en